17. YÜZYILDA İZMİR'E ERMENİ GÖÇÜ: ACEM TÜCCARLARI VE HEMŞEHRİLİK AĞLARI*

*İrfan KOKDAŞ***

Öz: Yava cizyesi kayıtları ile tahrir ve nüfus defterlerine dayanan ve 17. yüzyıl İzmiri'nde çok katmanlı Ermeni toplumunun oluşumuna odaklanan bu çalışma, kentteki Ermeni göçmenlerin iki ana gruptan oluştuğunu göstermektedir. İlk grup, Acem tüccarları ile onların İranlı hemşehrilerinden oluşurken ikinci grup ise İzmir'de kalıcı ve geçici bir şekilde çalışmak için Anadolu'nun sınırlı sayıdaki yerlerinden gelen Ermenilerden oluşmaktadır. Bu bağlamda 17. yüzyıl Anadolusu'ndaki Ermeni hareketliliğinin sadece ahalinin yerlerinden sağa sola dağılmasını değil aynı zamanda hemşehri bağlantıları sayesinde zincirleme göçleri de içerdiği anlaşılmaktadır. Çalışmanın bulguları, her ne kadar tekstil, kuyumculuk ve inşaat gibi bazı sektörlerde hemşehri yoğunlaşmalarına işaret etse de aynı yerlerden kente gelen Ermenilerin genellikle farklı iş kollarında çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Çalışma ayrıca vasıflı ve sermaye gerektiren alanlardaki işlerin, Batı Anadolu havzasından gelen Ermeniler tarafından, daha yoğun emek ve çok fazla maddi birikim gerektirmeyen sektörlerdeki işlerinse Orta ve Doğu Anadolu'dan gelen Ermeniler tarafından yapıldığını göstermektedir. Bu durum, bölgesel farklılıkların Ermeni göç kalıplarının oluşumuna ve erken modern İzmir'deki işgücü yapısının şekillenmesi üzerindeki muhtemel etkisine işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Ermeni göçleri, yava cizyesi, Acem tüccarları, hemşehrilik ağları, 17. yüzyıl İzmir'i.

Armenian Migration to Seventeenth-Century Izmir: *Acem* Merchants and Networks of Fellow Countrymen

Abstract: The present study, focusing on the formation of multi-layered Armenian society in seventeenth-century Izmir, reveals that there are mainly two Armenian migrant groups in the city, based on the *yava-cizye* registers, fiscal surveys and population records, The first group consisted of *Acem* merchants and their fellow citizens from Iran, while the second comprises Armenians who came from a limited number of regions across Anatolia to find temporary and permanent jobs in the urban center of Izmir. It appears that the Armenian mobility in seventeenth-century Anatolia involves not only a chaotic flight of the population, but also a high degree of chain migration thanks to regional allegiances. Findings of the study also indicate a significant presence of fellow countrymen in specific sectors such as textile, jewelry and construction, whereas Armenian migrants from the same region usually practiced different professions in the market. It also demonstrates that Armenian migrants from Western Anatolia were visible mostly

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 16.10.2020 - 04.03.2021

** Dr.Öğr.Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye. irfan.kokdas@ikc.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-4858-6018

in more skill-and capital-intensive activities, while those from Central and Eastern Anatolia tended to take up less skilled positions in the labor-intensive sector, a phenomenon that may point to the impact of geographical disparities on the Armenian migration patterns and labor profile in early-modern Izmir.

Keywords: Armenian migrations, *yava cizye*, *Acem* merchants, networks of fellow countrymen, seventeenth-century Izmir.

Giriş

Osmanlı tarih yazımında Celali isyanları, uzun süre devam eden savaşlar ve ekonomik dalgalanmalar neticesinde imparatorluk coğrafyasında 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılın büyük bölümünde etkisini gösteren büyük nüfus hareketliliği, özellikle Anadolu bağlamında bugüne değin birçok çalışmanın konusu olmuştur (Akdağ, 1964, ss. 1-49; Özel, 2004, ss. 183-195; Faroqhi, 1987, ss. 120-129). Bu çalışmalar, hızlanan nüfus akışkanlığını çoğu zaman haklı bir biçimde kırsal alandaki demografik değişimlere odaklanarak incelemekte ama daha sonraki dönemlerde de göç dinamiklerini derinden etkileyecek olan işgücü dolaşımının coğrafi veya mesleki yayılımını genellikle göz ardı etmektedir. Yerlerinden kalkıp giden köylülerin kent ve kasabalara yığılması özellikle de Osmanlı başkentinin göçmenlerle dolup taşması, bu dönem için en çok ifade edilen gözlem olarak ortaya konmaktadır (Yi, 2004, ss. 28-29; Shapiro, 2018, ss. 257-258; Ivanova, 2017, ss. 250-251). Osmanlı başkentinin, sunduğu iş imkânlarıyla göçenler için her zaman en önde gelen cazibe merkezi olduğu noktasında şüphe yoktur. Ancak bu kent ve kasabalar ifadesiyle İstanbul dışında nerelerin kast edildiği ya da yurtlarını kalıcı veya geçici olarak terk edenlerin hangi sektörlerde iş bulduğu, halen cevabını bekleyen sorular olarak önümüzde durmaktadır.

Nitekim İstanbul'un tarih yazımındaki özel yeri, 18. ve 19. yüzyıldaki göçleri konu alan ve özellikle hemşehrilik olgusunun derinlemesine incelendiği son dönemdeki çalışmalarda bile etkisini göstermiştir (Kırlı, 2015, ss. 72-78). Her ne kadar yakın zamanlı çalışmalar, İstanbul'a yönelik emek akışında sektörel bağlantıların ve hemşehrilik ilişkilerinin gücünü bizlere derinlemesine göstermiş olsa da birkaç istisna dışında bu çalışmalar, Osmanlı başkentine yönelik işgücünü ön plana çıkarmakta ve yine hemşehrilik olgusunun erken dönemdeki inşasına ve 19. yüzyıla uzanan sürekliliğine hemen hemen hiç değinmemektedir (Behar, 2014, ss. 157-203; Ergin, 2017, ss. 127-136). Tarih yazımındaki bu genel kalıplar, Osmanlı'daki erken modern dönem Ermeni göçleri hususunda çok daha belirgin hale gelmektedir. Bu döneme ilişkin çalışmaların çoğunluğu, Ermeni tüccarların Avrasya coğrafyasındaki hareketliliğine ve iş bağlantılarına yoğunlaşmaktadır (Aslanian, 2007, ss. 125-145; Herzig, 2007, ss. 63-81).

Hicri 1102 (1690-91) tarihli cizye defterini esas alan ve bu defterin bulgularını 19. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen 2939 nolu nüfus defterindeki verilerle karşılaştıran bu çalışma, 17. yüzyıl Osmanlı dünyasında İstanbul dışı bir çekim

merkezine dönüşen İzmir'deki Ermeni nüfus hareketliliğine odaklanmakta ve erken modern dönemdeki Ermeni göçlerinin 19. yüzyıla sarkan kalıcı etkilerinin izlerini sürmektedir. 17. yüzyılda meydana gelen ve Shapiro'nun da yerinde bir tespitle "Büyük Ermeni Göçü" olarak adlandırdığı Anadolu'da Ermeni nüfusun yer değiştirmesi olgusu, esas itibariyle çok katmanlılığı ile öne çıkmaktadır (Shapiro, 2019, s. 69). Erken modern dönemdeki bu çok katmanlılık, incelediğimiz defterin de cizye dilimlerindeki dağılımın açık biçimde ortaya koyduğu ve Cora'nın da işaret ettiği gibi sınıfsal farklılıkları ve iktisadi hiyerarşiyi de yoğun bir biçimde içermekteydi (Cora Yaşar, 2015, ss. 23-42). Bir yanında İzmir'in diğer yanında İran'ın olduğu, ipek ve yine Ankara merkezli sof ticaretinin sürüklediği Acem tüccarlarının ve diğer Ermeni girişimcilerin Anadolu'nun doğu-batı aksında yayılması; bu dönemde yerlerinden kalkıp kentlerde iş arayan çok sayıdaki Ermeni'nin biçimlendirdiği göç coğrafyasıyla çakışmıştı. Bu çakışmanın İzmir'i özel kılan ve onu Osmanlı başkentinden ayıran en önemli noktası, her ne kadar asıl gelişimini 16. yüzyıl sonlarından itibaren yaşayacak olsa da henüz yüzyılın başında İstanbul'un yerleşik bir Ermeni cemaatine sahip olmasıydı (İnalcık, 1967, s. 15). Oysa İzmir'deki görünür Ermeni varlığı, başını Acem Ermeni tüccarlarının çektiği bir nüfus hareketliliğinin Anadolu'yu da içine almasıyla oluşmuştu. Bu oluşumun İzmir bağlamında belki de ilk sonucu, Anadolu'dan kente ulaşan 17. yüzyıl Ermeni göçünde tek bir bölgenin belirli bir mesleğe yönelik işgücü ihracında henüz ön plana çıkmamasıdır. Ancak yine de Ermeniler için İzmir'deki ilk yerleşik hemşehrilik ağlarının inşa edildiği bu dönem, Anadolu'nun belirli bölgelerinden göçenlerin inşaat, hizmetçilik veya tekstil gibi alanlardaki yoğunlaşmasının ilk nüvelerini de içinde barındırmaktadır. Bu sektör-göç bağlantısından çok daha önemli olan etken ise Anadolu'da Kayseri, Kütahya, Bursa, Ankara, Erzurum, Van, Tokat, Sivas ve Arapgir gibi bazı kasabaların ve kentlerin İzmir'e Ermeni işgücü ihraç eden bölgeler olarak henüz 17. yüzyıl sonlarında parlamaya başlamasıydı. Nitekim Orta Anadolu platosundan Doğu'ya genişleyen bu parlama, zamanla çok daha kalıcı bir hale bürünecek ve 19. yüzyılın ortalarında bile İzmir'in işgücü tedarikinde Ermeni cemaati için etkin bir role sahip olacaktı.

Bir Defter, Yava Cizyesi ve İzmir'de Çok Katmanlı Ermeni Cemaati

Bu çalışmanın dayandığı 1690-91 tarihli MAD 1233 nolu defter, Osmanlı dünyasında 1691 tarihli cizye reformu uygulamalarının tartışıldığı çalkantılı bir mali ortamda hazırlanmıştı (Sariyannis, 2011, ss. 40-57; Adıyeke Nükhet, 2017, ss. 135-145). Bu reform, esas itibariyle birçok grubun muafiyetini kaldırıp cizye ödemelerini maktu bir halden çıkarmayı ve kişilerin ekonomik gücüne oranla vergilendirildiği bir sistem getirmeyi amaçlamaktaydı. Ancak bu defterin en önemli özelliği, yeni sistemin getirilerini sunması değil, tam aksine eski sorunlarla boğuşmasıydı. Defter, 17. yüzyılın başlarından itibaren merkezi hükümetin başını ağrıtan ve yerlerini yurtlarını terk eden reayadan yerleştikleri

yeni muhitlerinde alınacak yava cizyesi yükümlülüklerini esas almaktaydı. "Defter-i Ermeniyan-ı Yava der Liva-i Sığla Kaza-i Nefs-i İzmir" başlığı altında kaydedilen ve çoğunlukla yava cizye kâğıtlarına sahip Ermeni ve az sayıdaki Rum için hazırlandığı anlaşılan bu defter, yakın tarihlerde imparatorluğun birçok bölgesinde yapılan benzer sayımlarla paralellik gösterir (Koçak, 2018, ss. 220-261; Danık, 2017, ss. 24-51). Böyle olmakla beraber bahse konu defterin tanzim tarzı, tek bir standart sunmamaktadır. Örneğin defterin ilk sayfası kaleme alındıktan sonra kâtibin tarzı değişmiş; kâtip, cizye ödemekle mükellef olan hemen hemen herkesin memleketini ve icra etmekte olduğu mesleği de kaydetmeye başlamıştır. İlk varakta, özellikle âlâ kurundan cizye ödeyecek olan kişilerden 5 bezirgân haricindekilerin meslekleri kaydedilmemiştir.

Cizye ödeme gücünü yansıtan Osmanlı terminolojisindeki klasik ayrımlar; âlâ, evsat ve edna kategorileri defterde kayıtlı neferlere işlenmesine karşın bunların sayıları o dönemde farklı bölgelerdeki dağılımlardan ciddi ölçüde ayrılmaktadır. Toplam 963 nefer kaydını içeren defterin başında âlâ olarak kayıtlanan 108 kişi bulunmakta, onların hemen ardından uzun bir liste halinde 747 adet evsat yükümlüsü sayılmaktadır. Tuhaf olan, İzmir'de sakin yava Ermenilerden hemen önce sadece 14 kişinin edna olarak sayılmasıdır. Hemen hemen aynı dönemde hazırlanan ve İzmir'deki yava Rumları listeleyen MAD 5484 kodlu defterde toplam 1786 nefer kaydedilmişken bunların yaklaşık üçte biri, edna olarak verilmiştir (MAD, 5484, 1102, 1690-1691). Ermenilerin kaydedildiği defterde edna yükümlülerinin çok düşük sayıda kalması, kente gelen Rumlara oranla Ermenilerin ekonomik güçlerinin daha yüksek olmasıyla açıklanabilir. Ancak çok daha olası açıklama, yava tahririnde Rumlara gösterilen hassasiyetin Ermeniler için gösterilmemiş olduğudur. Nitekim İzmir gibi 17. yüzyılda yoğun Ermeni göçü alan Manisa'da da yüzyılın ortalarından itibaren Ermeni yava cizyeleri için oradaki tahririn eksikliğinden kaynaklı tartışmalar yaşanmıştı (Günay, 2014, s. 232). Örneğin Vezir İsmail Paşa tarafından yaptırılan 1659-60 tarihli Manisa tahririnin üstünden neredeyse 2 yıl geçmemişti ki Ermenilerin cizye ödemelerindeki eksiklik, merkezi hükümete taşınmıştı. Birçok Ermeni'nin bu sayımda defter dışı kalması ve kayıtlanmaması, şikâyetlerin temelini oluşturuyordu. Benzer bir durum, İzmir için hazırlanan Ermeni defterinde de geçerli olabilir. Nitekim kente gelen göçmenlerin daha çok Rumlardan oluşması ve gelenlerin memleketlerinin İzmir'e çok daha yakın olması sebebiyle hareketlilikleri daha fazla olmuş ve bu yüzden tahrir eminlerini göçen Ermenilerden ziyade Rumlara yönelik daha dikkatli ve hassas davranmaya itmiş olabilir.

Bu hassasiyet, MAD 1233 nolu Ermeni yava defterinde kendini başka şekilde de göstermişe benziyor. Kâtipler Acemleri, Ermenileri ve İzmirlileri kaydettikten sonra defterin son sahifesinde *Defter-i Reâyâ der Livâ-i Sığla Rûmiyân* başlığı altında 12 nefer daha sıralamış ve devamında küçük bir ara başlıkta *bunlar*

acemdir başlığı altında dört nefer kaydetmişti. Devamında da *reâyâ-yı yavagân-ı zımmiyân der livâ-i Sığla* başlığı altında ve isimlerinden Rum olduğu anlaşılan yedi nefer daha kaydedilmiştir. Rumların Ermenilerle ilgili deftere girmiş olması, onlara yönelik olan daha dikkatli bir tutumun sonucu olabilir. Defterdeki diğer bir kayıt ise yine kâtiplerin göçen Ermenileri çok da mercek altına almadığının bir başka işareti olabilir. Defterin son kısmında âlâ ve evsatlar bir başlık, ednalar da ayrıca bir başlık altında olacak şekilde kayıtlı toplam 71 nefer bulunmaktadır. Bunların ser levhasında *defter-i Ermeniyân sâkin hısn-ı İzmir yedlerinde yava kâğıdı olup tebdil olanlardır* ibaresi yer almaktadır. Buradaki "sâkin" ifadesi, diğer yava Ermenileri için hiçbir şekilde kullanılmamıştı ve belli ki bu kişiler, kente yeni gelenlere göre kâtiplerin daha fazla bilgi sahibi olduğu gruptu. Bu yüzden burada kayıtlı 71 neferin 41'inin edna olarak kayıtlanması, toplumsal hiyerarşiye ve diğer defterlerdeki verilere çok daha uygun bir resim çizmektedir. İster defterdeki edna rakamları gerçeği yansıtsın ister tahrirdeki eksiklikler sonucu oluşmuş olsun defterin bir bütün olarak yava Ermenilerini kayıtlanmasında sunduğu detaylar, Osmanlı idari yönetiminin İzmir'e göçenlerden vergilerini toplama hevesini ve zorluğunu kusursuz biçimde yansıtmaktadır. Ancak bu zorluk ve göçenleri vergilendirme hevesi, asla 17. yüzyıl İzmir'ine özgü gelişmeler değildi.

Bazı yerlerde 16. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve devam eden süreçte başka yerlerde de gözlemlenen Ermeni hareketliliği, 17. yüzyılın başlarında da yüksek bir tempoyla artmaya devam etmişti (Mutaf, 2003, ss. 73-75; Kılıç, 2007, ss. 445-455; Arıkan, 2001, ss. 7-11; Shapiro, 2018, ss. 188-198). Anadolu'daki Ermeni varlığını inceleyen çalışmalara göre Afyon ve Kütahya hattının batısındaki kentlerde Ermeni nüfusun bu dönemdeki hızlı artışı işte bu hareketliğin bir sonucuydu. Göçlerin önemli bölümü İstanbul'a yönlenirken Orta Anadolu platosunun doğusundaki Kayseri ve Sivas gibi kentler de aynı göç dalgalarını hissetmişti (Sönmez, 2007, ss. 122-131; Jennings, 1976, ss. 27-34). İstanbul'a, Trakya'ya ve hatta Rumeli'ye taşan göç dalgasının diğer bir yönü ise Halep'ti. Osmanlı–Safevi mücadelesinin yarattığı siyasi kargaşa ve Celali isyanları, özellikle Doğu ve Güneydoğu Ermenilerini hem Orta Anadolu yerleşimleri üzerinden sonunda genellikle İstanbul çevresi ve nihayet İzmir'e aktarırken aynı bölge daha güneydeki Halep'in Ermeni nüfusunun 17. yüzyılda artışına yol açmıştı (Semerdjian, 2019, ss. 33-42).

Bu artan göçler, kentlerin sosyo-ekonomik topografyasını dönüştürürken aynı zamanda vergi toplayıcıları için bunların denetimini kâbusa dönüştürmüş olmalıydı. Örneğin İstanbul'daki yava cizyedarı, 1630 yılındaki şikâyetinde ellerinde ödendi temessükü ya da tezkiresi olan birçok kişinin aslında defterde yer almadığını belirtmişti (Darling, 1996, ss. 207-208). Hemen hemen aynı dönemde İzmir'de de çokça hemşehrisi bulunan Arapgirliler, cizye ödemeleri hususunda kendilerinden istenen talepleri yeni yerleştikleri Halep'teki mahkeme

önünde def etmişlerdi (Masters, 1987, ss. 79-80). Bruce Masters, Anadolu'dan gelen Ermenilerin cizyelerini nerede ve hangi kurdan ödemeleri gerektiği konusundaki tartışmaların Halep'te 1653 yılında yava cizyesinin yürürlüğe girmesine yol açtığını ifade eder. Bu yeni sistem, daha önceki uygulamaların aksine kente uzun süreli veya kalıcı olarak gelen her gayrimüslimin kentteki 10 senelik ikametleri dolana kadar yava cizyesi yükümlüsü ilan edilmesi şartını beraberinde getiriyordu. Teoride vergi kaybını azaltıcı, verimli bir çözüm olarak görünen bu yeni sistem, pratikte kimin yava cizyesi ödemekle yükümlü olduğu ve verginin ne kadar ödeneceği gibi tartışmaları da tetiklemiştir.

Halepli idarecilerin yeni gelen Ermenileri vergi sistemine entegre etme konusunda yaşadığı zorluklar ve bu eksende yaşanan karışıklıklar, 17. yüzyılın yükselen ticaret kenti İzmir için de geçerliydi. İzmir'de mufassal tahrirler döneminde gayrimüslim nüfus olarak sadece cemaat-i gebrân olarak tanımlanan ve mahdut bir nüfusu bulunan cemaat yaşamaktaydı (TD, 148, s. 10; Evail-i Cemaziyelevvel 935, 11-20 Ocak 1529; TD, 537, ss. 12-13, 983, 1575-1576). Batı Anadolu'daki Manisa ve Balıkesir kentlerinin yaşadığına benzer bir Ermeni göç dalgası, 16. yüzyılın sonlarından itibaren şehirde etkisini göstermişti (Günay, 2014, ss. 229-233; Mutaf, 2003, ss. 73-75). İzmir'deki Ermeni nüfus hakkında elimizdeki en erken veriler, tespitimize göre 1640 senesine aittir. Sığla sancağının merkezi olan İzmir'de cemaat bu tarihlerde 47 nefer olarak kaydedilmiştir (MAD, 15169, ss. 2-8, RA 1050, Haziran/Temmuz 1640). Devamında 1660 senesi dolaylarında tutulduğu anlaşılan bir başka defterde şehirdeki Ermeni nüfusun 61 haneden oluştuğu kayıtlanmıştır (D. MKF. D, 27823, ss. 3, 13; 1070, 1659-1660. 1653'te İzmir'e gelen D'Arvieux, şehirdeki Ermeni nüfusunu 7-8.000; yine yakın tarihlerde İzmir'e gelen Tavernier ise 8.000 olarak vermektedir (Kuru, 2017, s. 160).

Osmanlı defterlerindeki rakamlar ile seyyahların rakamlarını birbiriyle örtüştürmek mümkün değildir. Bu tarihlerde Osmanlı yönetiminin meskûn nüfus sayımlarına henüz giremeyen ve ellerindeki yava belgeleriyle hanlarda, dükkânlarda ve bekâr odalarında konaklayan bazı kişilerin var olduklarını ön görmekle beraber, bu rakamın 8.000'e ulaşması imkânsızdır. Öte taraftan son defterden yaklaşık otuz yıl kadar sonra Hicri 1099 (1687-88) tarihli İzmir'e ait cizye icmal defterinde şehirdeki cizye ödeyen Ermeni nüfusu hâlâ daha 61 hane olarak göstermektedir (MAD, 14888, s. 1). Sadece 3 yıl sonra düzenlenen ve bu çalışmada kullandığımız defterde kayıtlanan yava Ermeni sayısının 944 olduğu düşünülürse İzmir'de de Halep'e benzer bir kayıtlanma probleminin yaşandığı görülür. İncelediğimiz yava cizyesi defterinde, İzmir'de sakin olup elinde yava cizyesi kâğıdı olan Ermeniler'in sayısı 71 olarak verilmiştir ve bunlar büyük olasılıkla icmal defterindeki yerleşik 61 haneye karşılık olarak kayıtlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı yazım geleneğinin, İzmir'e göçen ilk kuşak Ermeni grupları yava statüsünde muhafaza etmeye devam edip bunları icmal defterlerine geçirdiği

ve Hicri 1070-1099 (1659-1688) döneminde şehirde yaşanan değişmelerin şehrin vergi kayıtlarına bir şekilde yansımadığı ya da Osmanlı merkezi yönetiminin bu süre içerisinde ortaya çıkan ve temelinde önemli sayılara ulaşan göçmenin yer aldığı yeni ve köklü değişmeleri kendi sistemine entegre edemediğini ifade edebiliriz. Zaten yönetimin kentteki göçmenleri kayıtlamada karşılaştığı zorluklar henüz 1660'larda görünür hale gelmişti ve bu durum, bir anlamda idarecileri kente yeni gelenlerle uzlaşıya götürmüştü. Vezir İsmail Paşa'nın Manisa'yla beraber İzmir'de yaptırdığı tahrirde kente taşradan göçenlerin belirlenen vergileri ödemeye güçleri olmadığı ve hesaplanan vergi hanelerinde değişiklik gerektiği kayıtlara geçmişti (D. MKF. D, 27823, s. 8, 28 N 1070, 7 Haziran 1660).

Bu kayıtlama zorluklarına rağmen yeni gelenlerin başka bir kapsamda nazar-ı itibara alınmış olduğu da bir gerçektir ve bu çalışmada kullandığımız yava Ermeni ve Acemlere ait MAD 1233 nolu defter, işte böyle bir çabanın ürünüdür. Bu defter bize Osmanlı idarecilerinin batıya doğru Ermeni göçünün başladığı 16. yüzyılın ortalarından itibaren İzmir'e akan kitleleri, en nihayetinde üç farklı sosyolojik çevreye ya da katmana oturttuğu bir Ermeni cemaati resmi çiziyor. İlk grupta, 452 kişiyle defterin en büyük grubunu oluşturan Acem Ermenileri yer almaktadır. Bir yandan İzmir hinterlandının tarımsal ürünlerinin pazarlanmasına öte yandan çoklukla ipek, sof veya tiftik ipliği ticaretine eklemlenen aktörler olarak Acemler, İzmir'deki Ermeni varlığının göçlerle oluşan en temel unsuruydu. Her ne kadar homojen bir grup olmaktan oldukça uzak olsalar da bu grubun en azından önderleri, Osmanlı topraklarını kesen uluslararası ipek ticaretindeki gelişmelerle İzmir'e taşınmıştı. İkinci grup ise 71 nefer olarak kaydedilen ve defterin tutulduğu tarihte artık göç geçmişi pek hatırlanmayan İzmir'de sakin Ermenilerdi. Bir anlamda zamanla İzmirlileşmiş bu Ermeniler, Acem tüccarlarıyla hemen hemen aynı dönemde kente gelmiş ve buranın yerleşikleri olmuşlardı. Üçüncü grup ise kente defterin düzenlendiği 1690'lara yakın zamanda gelmiş veya büyük çoğunluğu memleketleriyle tanımlanan 421 neferdir. Bunlardan, pek çoğu Anadolu'dan gelmiş olan 375 neferin geldikleri yerler kayda geçirilmişken 10 kişi ise sadece Ermeni olarak tanımlanmış ve sadece birkaçının meslekleri kaydedilmiştir. Memleketleri okunamayan ya da kâtiplerin belirtmediği 36 kişi de ne sakin ne de Acem olarak tanımlanmadığından yine bu grupta sayılmalıdır.

Hiç şüphesiz ki bu üç grup, 17. yüzyıl sonunda İzmir'de oluşmuş Ermeni cemaatinin tarihsel göç sosyolojisine açık bir göndermedir. Her bir katman bir anlamda kente yönelik zincirleme göçün ana öğeleri olarak diğerleriyle bir şekilde ilintiliydi ve her ne kadar defteri tutan kâtipler, bu grupları basit bir şekilde sınıflandırmayı deneseler de göçün karmaşıklığı karşısında çaresiz kalmışlardı. Her ne kadar Batı Anadolu'da tahrirlerle Ermeni varlığı arasında her zaman birebir bir örtüşme olmasa da ve kimi zaman yerleşik Ermeni unsunlar

tahrirlere geçmese de en azından İzmir örneğinde görünür bir Ermeni cemaatinin ilk nüveleri de karışık unsurlardan oluşan erken göç dalgalarının ürünüydü (Polatel, 2015, s. 894). Bu unsurlardan Acemlerin kayıtlara daha fazla girmeleri, Osmanlı-Safevi temaslarının ve iki coğrafyanın kapsadığı uluslararası ticaretin aktörleri olmaları sebebiyle izlerini sürmek nispeten daha kolaydır.

Acem Tüccarları İzmir'de Toplanıyor

Osmanlı-Safevî münasebetleri hiç şüphesiz 16. yüzyılın sonlarında Safevî tahtına Şah Abbas'ın çıkmasıyla beraber başka bir evreye girmişti (Matthee, 1994, ss. 744-753). Şah Abbas'ın özellikle ipek ticareti ekseninde geliştirmeye çalıştığı yeni ticari politikalar, bir nevi Osmanlıların ipek ticaretinden elde etmekte oldukları kârı engellemeye yönelikti. Safevîlerin bu politikası Şah'ın koruması altında olan Ermeni tüccarın Osmanlı coğrafyasındaki yayılımını hızlandıracaktı. Şah Abbas, 1619 tarihli ferman ile ham ipek üretimini Ermeni tüccar ailelerine teslim ederken Ermeni tüccarların ortakları da Avrupa'dan Hindistan'a varıncaya kadar ham ipek ticareti yapmak amacıyla Osmanlı coğrafyasını da içine alan geniş ağlar kurmuşlardır (McCabe Baghdiantz, 2005, ss. 415-436). Ermenilerin sahip oldukları iktisadi potansiyeli devletin hizmetine sunmak isteyen Şah Abbas, başkenti İsfahan'a taşımış ve Osmanlı tehdidine karşı tamamen tahrip ettirdiği Culfa'dan kaldırıp başkente getirdiği Ermeni tüccar için İsfahan'ın güneyinde Yeni Culfa adıyla anılmaya başlayacak bir yer tahsis etmişti (Haghnazarian, 2007, ss. 83-87).

Ana hatlarıyla bakıldığında bu sürecin sonucu olarak kısa süre içerisinde Acem tüccarı batıya doğru yayılmaya başladı. Batıya doğru gidiş, Osmanlı Anadolu'sunun batıya doğru birçok şehrinde Acem-Ermeni kolonileri şeklinde kendisini gösterdiği gibi Osmanlı Balkanları, Avrupa'da Hollanda ve İtalyan şehirleri ile Levant'ın muhtelif kentlerinde bu meyanda İstanbul, Halep ve İzmir'de yine gruplar halinde kendisini göstermiştir (Ivanova, 2003, ss. 681-703; Landau ve Van Lint, 2015, s. 312). Doğudan batıya Osmanlı topraklarında uzayan ve Anadolu coğrafyasını dallara ayrılarak yatay biçimde kesen bu yol, bilindiği gibi 16. yüzyılın sonlarına kadar gelip nihayetinde Bursa'da düğümlenmekteydi (Çızakça, 1980, ss. 533-535). Bursa'ya gelinceye kadar Van-Bursa hattında ve bu hattın kuzey-güney yayılımlarında çok sayıda Acem varlığından haberdarız. Van, Erzurum, Diyarbakır, Trabzon, Samsun, Kilis, Kayseri, Tokat, Amasya, Ankara, Isparta, Konya, Afyon, Manisa, İstanbul gibi yerlerde Acem ya da Şarkî olarak anılan Ermeni unsurlara rastlamaktayız (Temurçin ve Babacan, 2006, s. 171; Polat, 2011, ss. 75, 206; Köse, 2019, s. 51).

Öte taraftan ipek ekseninde gelişen ve bir dönemlerde Halep civarının İranlı tüccarları ile Avrupalı girişimcileri bir araya getirdiği ticaretin fonksiyonel yapısı akamete uğramıştır. Halep'e giden yolların Osmanlı-İran harpleri döneminde eski güvenliğini yitirdiği görülmektedir (Herzig, 1992, s. 69; İnalcık, 1951, ss. 663-

676). 1620'li yıllara gelindiğinde Ermeni tüccarlar, artık Halep yerine İzmir'i tercih eder hale gelmişlerdi (Ünal, 2015, s. 80). Necmi Ülker, Paul Masson'dan naklen İran ipeğinin ilk defa 1621 yılında İzmir'e getirildiğini ifade eder (Ülker, 1994, s. 44). Aslında İzmir, doğrudan doğruya İpek ile yükselişe geçmemişti. İpeğe gelinceye kadar gerek pamuk gerekse Batı Anadolu'nun yerel ürünleri Avrupalıların dikkatlerini zaten çekmişti (Goffman, 1995, ss. 45-63). Hollandalılar ve İngilizler, Halep'te uzun zamandır tahkim ettikleri ticari avantajları akamete uğrayınca bir müddetten beri yerel ürünleri ile de dikkatleri çeken İzmir civarını yeni ticaret üssü olarak tercih ettiler. Sakız'daki konsolosların İzmir'e taşınması, bu süreci taçlandırmış oldu. İpeğin İzmir'in ihracatında önemli bir yer bulması ve Acem tüccarının İzmir'e yönelmesi, bu sürecin devamı olarak gelişmiştir. Bu sürecin devamında İzmir'e geçici olarak gelen veya burada sürekli sâkin olan Acem Ermenileri için Ankara merkezli tiftik ipliği ticareti 17. yüzyılın ortalarından başlayarak onlara yeni imkânlar sunmuştu (Kadı Hakkı, 2008, ss. 225-236). Ankara ve çevresindeki sof üretim merkezleriyle giderek artan bir tempoyla bütünleşen İzmir tüccarları, Anadolu ve Avrupa arasındaki ticaretin en önemli unsurları olmayı 18. yüzyıl boyunca da sürdürdüler (Akyüz, 2003, ss. 130-134).

Tüm bu ticari oluşumlar, 1660-1700 yılları arasında, yaklaşık elli yıllık bir süreçte, İran sahasından önemli miktarda Acem Ermeni'sini Anadolu'nun muhtelif şehirlerine olduğu gibi İzmir'e de toplamıştı. MAD 1233 nolu defterin açıkta gösterdiği üzere bu süreç, sadece sermaye sahibi tüccar İran Ermenilerinin hareketlenmesi ile kalmamış onlarla beraber İran Ermeni cemaatinin meslek sahibi olan ancak içlerinde rençber gibi özel bir mesleki donanım gerektirmeyen çok sayıda işsiz üyelerini de İzmir'e yöneltmiştir. Defterde kaydedilen 452 Acem Ermeni'sinin sadece 79'u için meslek tanımının yapılması ve edna kurundan olanların da kaydedilmesi, bu grubun sadece tüccarlardan oluşan zengin bir ticari diaspora olmadığını gösterir. Kâtipler, Acem olarak adlandırdıkları ve çoğunluğu "misafereten mukim" olan bu mesleği belirlenemeyen kişilerin geçici olarak yaptıkları işlerle ilgilenmemişler, onların sadece yava cizyelerini kayıtlamakla yetinmişlerdi. Ticari faaliyetleri sebebiyle bu güzergâhta bulunan Acem Ermenileri, yaşadıkları yerlerde vergi konusuyla ilgili sürekli sıkıntı yaşamışlardır. Zira bunlar hanlarda yerleşmiş ancak onların hanlarda bu konaklamaları yer yer yıllarca devam ettiği için yerel otoriteler ve sair ahali, bunların da vergi ödemelerini talep etmişlerdir (Köse, 2019, ss. 48-55). Ancak birçoğu kendilerinin meskûn olmadığını, misafereten mukim bulunduklarını ifade etmişler ve devletin kendilerinden talep ettiği yava türü vergi dışında bir vergi alınması durumunda rencide olacaklarını belirterek bu duruma düşürülmemelerini garanti eden amir hükümler tedarik etmekten geri durmamışlardır (Samıkıran, 2014, ss. 227-228). Evâhir-i Şevvâl 1100/8-16 Ağustos 1689 tarihli bir hüküme göre İstanbul'daki Ermeni Acem tâifesinin misafereten mukim tüccâr olmaları sebebiyle "hâneye bağlı emlâk ve ârâzî ve

dükkân ve fürûnda 'alakaları olmadığından dolayı" avârız ve diğer tekâliflerle bunlara zulm edilmemesi emredilmişti. Hatta bu konuda kanunnamelere bile şerhler düşülmüştür. Öte taraftan şehirlerde ticaret yapan bu gibi esnafın yaptıkları ticaretin şekli zaman zaman tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Örneğin; Ağustos 1671'de Beğşehir çarşısındaki hanlarda ticaret yapan Acem tüccarının, kazançlarıyla yetinmeyerek ve kadime muhalif olarak çevre köyleri de dolaşmaya başlamaları, ticaret maksadıyla ahaliyi rahatsız etmeleri şikâyet konusu olmuştu (Vergili, 2019, s. 201). Daha 17. yüzyılda Batı Anadolu kentlerinde faaliyetlerini genişletip köylerde bile mal satmaya çalışan Acem Ermenilerine karşı yerel esnaf ve tüccarın da seslerini yükselttiği bilinmektedir (Günay, 2014, ss. 239-240). Osmanlı topraklarında hareket eden gayrimüslimlerin kendi memleketlerinde ödemeleri gereken vergi meselesinin aksine Acemler için böyle bir durum söz konusu değildi (Masters, 1987, ss. 79-80). Bu yüzden de tüm bu tartışmalarda Osmanlı idaresi, bir yandan Acem Ermenilerine görece serbestlik bahşederken öte yandan onları mümkün olduğunca vergilendirmeye çalışıyordu. Bu yüzden, MAD 1233 nolu defterde Acem Ermenilerinin yava kurları kayıtlanırken meslekleri göz ardı edilmişe benziyor.

Kayıtlara açıkça okunabilen mesleğiyle geçen istisna Acemlerden 6 tanesinin görece vasıfsız işgücüne sahip oldukları veya esnaflık yaptıkları; rençber, dülger, hizmetçi, ekmekçi ve terzi olarak sınıflandırılmalarından anlaşılmaktadır. Bu 6 kişinin hangi özellikleri sonucu deftere meslekleriyle geçirildiğini bilemiyoruz; belki kentte yerleşik ailelerin yanına girmişler belki de bazıları dükkân açıp artık İzmirli olduklarından zanaatlarıyla anılmaya başlamışlardı. Kentteki Acemlerin büyük çoğunluğu için ise neredeyse bulunabilecek her iş, bir kazanç kapısıydı ve zanaatkârlıklarından daha çok kazandıkları para hem kendileri hem de vergi toplayıcıları için önemliydi. İzmir'deki Acemlerin bu durumu, şehri 1670'lerde ziyaret eden Galland'ı "Ermenileri aslında yerli nüfustan saymayıp yabancı saymak gerekir; çünkü onlar çıkarları olduğundan ve kazanç umutları için buraya gelmişlerdir" şeklinde bir kanaate ulaştırmıştır (Bauden, 2003, s. 108). Galland'ın bu gözlemi özellikle Acem Ermenileri için geçerli olmalıdır çünkü kentteki Ermeni cemaati içerisinde servet dağılımının en keskin olduğu grup da kazanç peşinde koşan Acemlerdi. En yüksek cizye kurundan yava kaydı yapılanların büyük çoğunluğu, Acem'di. Yine kaydedilen Acemlerden 66 tanesinin kuyumcu olarak tanımlanması ve kentte bu mesleğin neredeyse bu grubun tekelinde olması da İzmir pazarında ekonomik olarak daha görünür kesimlerin kâtiplerin gözünden kaçmadığını doğrularken aynı zamanda Acemler içindeki derin ekonomik farklılıklara da işaret eder. Bu noktada ekonomik görünürlüğü sadece zenginlik olarak algılamamak gerekmektedir. Nitekim meslekleri kaydedilen Acem Ermenilerin büyük çoğunluğu, âlâ kurundan değil evsat kurundan kayıtlanmışlardı. Çerçi, bazergan ve basmacı gibi ticari olarak faal gruplardan Acem olan sadece 6 tanesi kayıtlara geçirilmişti. Muhtemelen bunlar da süreç

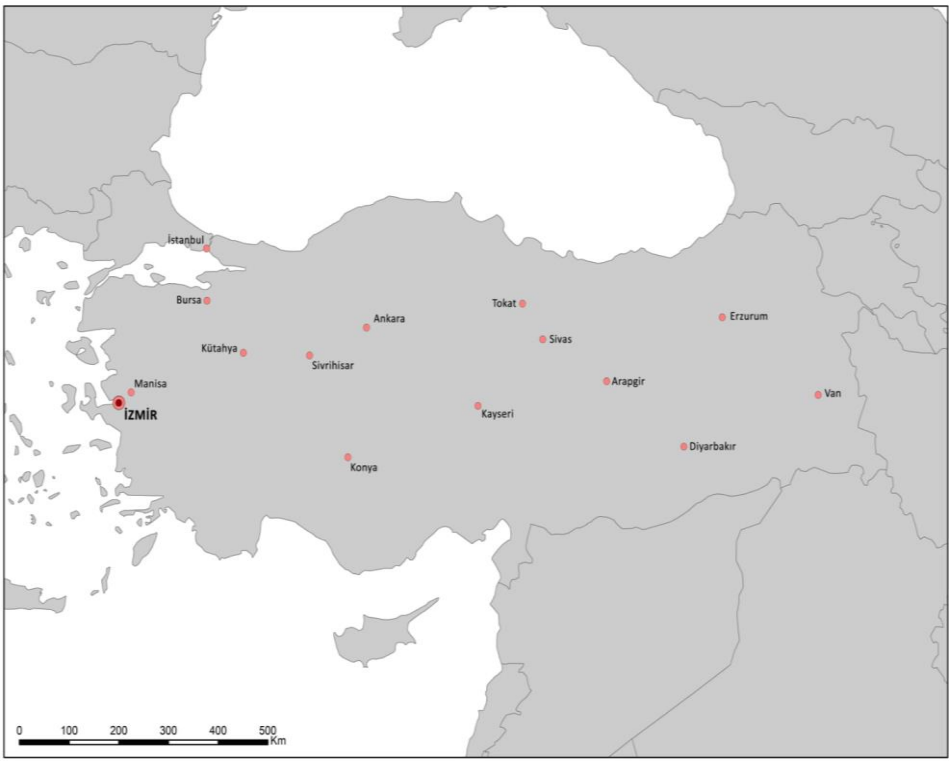
içerisinde İzmir'de meskûn hale gelip yerel ticaret ve esnaf ağlarıyla bütünleşen kesimdi. İster meslekleri kaydedilmiş ister kaydedilmemiş olsun Acem Ermeni'si sıfatıyla İzmir'e gelenler için zengin Acem tüccarların başarısı, onların kentte kök salmaları ve gelenlere bir şekilde kol kanat germeleri, göçenlerin İzmirlileşme sürecinde çok işlevseldi. Osmanlı'nın büyük kentlerinde yükselmiş ve zenginliklerine zenginlik katmış Acem tüccarları, Acem Ermenilerin tüm göç hareketini yönlendirmese de onlar için büyük bir umut olmuş olmalıydılar. Özellikle Acem girişimcilerin, ticari bağlantılarını ve operasyonlarını aile veya akraba üyeleriyle birlikte hamilik ilişkileriyle yoğrulmuş iş ortakları aracılığıyla yürütmeleri, bu umudu her zaman tazelemişe benziyor (Mauro, 1990, ss. 271-275). Her ne kadar vergileri her zaman sıkıntı oluyorsa da Acem tüccarların görece koruma altında olmaları bile diğer tüccarları onlara çekmiş olmalıdır. Nitekim 1718 yılında İzmir voyvodası Elhac Veli'nin merkeze gönderdiği şikâyette Tokat, Bağdat, Ahıska, Kars ve Vanlı tüccarların Acem elbiseleri giyip ticaret yaptıkları ve öldüklerinde terekelerini de Acem vekillerin almak istediği dile getirilmektedir (C. HR, 24/1178, 10 B 1130, 9 Haziran 1718). Voyvodanın bu şikâyetinde altını çizdiği nokta, diğer girişimcilerin Acem tüccarının avantajlarını ve onların ağlarını kullanmaya çalışmasıydı. Kentte tutunmuş olan Acem tüccarı, ardılları için kente açılan bir kapıydı. Bu rolün sadece girişimci ya da tüccarlara yönelik olmadığı da açıktır. Örneğin 1724 yılında İzmir Kasap Hızır Mahallesi'ndeki bir handa vefat eden Culfalı Acem Ermeni'si Malar'ın terekesinde fukara için almış olduğu 14 evsat ve beş adet cizye kâğıdı bulunmaktaydı (Yılmaz, 1992, ss. 191-214). Malar'ın yanında çalıştırdığı veya iş yaptığı Ermeniler için mi yoksa cemaatten herhangi 19 kişi için mi bu cizye kâğıtlarını aldığını bilemiyoruz. Ancak yerini yurdunu terk etmiş Ermeniler için Malar gibi zengin tüccarların sunduğu bu tarz yardımlar, yeni gelenlerin kente tutunmalarında hayati bir öneme sahipti.

İzmir'de Anadolu Ermenileri ve Bunların Memleketleri

Acem Ermenilerin kendi hemşehrilerine İzmir'de sunduğu destek mekanizmaları, Anadolu'nun farklı yerlerinden İzmir'e göçmüş Ermeniler için de geçerliydi. Acemlerin tam da Anadolu'nun batısına yayıldığı dönemde özellikle Doğu ve Güney Anadolu'daki Ermenilerin göç hareketleri, dramatik biçimde hızlanmıştı. Celali isyanları, sürüp giden Safevi-Osmanlı kapışmasıyla daha geniş çaplı ve uzun süreçli sosyo-ekonomik dalgalanmalar; Sivas, Erzurum, Kayseri, Manisa, Van ve Afyon gibi kentlerin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı dalgalar halinde Ermeni göçlerinden etkilenmesine yol açmıştı. Hiç de şaşırtıcı olmayan biçimde bu kentlerin tümü, hemen hemen aynı dönemde hem Acem hem de diğer Ermeni tüccarlarının etkinliklerini arttırdıkları kentlerdi. Bu tüccarların Batı Anadolu'ya gelmesi ve özellikle sof ticaretinde Orta Anadolu'yla yoğun temas kurması, Acemler ve tüccar Ermeni gruplarıyla Anadolu Ermenilerinin İzmir'e giden yollarının kesişmesiyle sonuçlanmıştı. Bu bağlantı aslında o kadar nettir ki

incelediğimiz defterde kâtipler, kimi Ermenileri doğrudan bezirgân hizmetçisi olarak tanımlamışlardı. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu Ermenilerinin İzmir'e hızlanan göçü, tek başına Acem Ermenilerinin ya da tüccarların himayesinde gerçekleşmemişti.

Daha 16. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşen kitlesel Ermeni göçlerinde yoğun bir hemşehrilik etkisi görülür. Kayseri'nin bu dönemdeki nüfus hareketliliğini inceleyen Jennings ve İnbaşı, Kozan ama özellikle de Doğu Anadolu'dan kente akan Ermenilerin geldikleri yerlere atıfla Cemaat-ı Ermeniyan-ı Sisiyân ve Cemaat-ı Ermeniyan-ı Şarkiyan olarak tanımlandıklarını belirtir (İnbaşı, 2014, ss. 197-199; Jennings, 1976, ss. 30-33). Yine bu dönemde batı kentlerine çok fazla göç eden Eğinliler, kitlesel veya zincirleme olarak aynı köy ve kasabalardan Batı Anadolu'daki şehirlere varmıştı. Nitekim İzmit'e göçen Eğinlilerin orada geldikleri köylerin isimleriyle yerleşimler kurarak bu bağları her zaman diri tutmak istedikleri açıktır (Yarman, 2014, s. 268). Aynı memleketten Ermenilerin aynı yerlere kitlesel olarak göçme pratiği, Anadolu kentlerinin hemen çoğunda çift yönlü bir hareketlilik yaratmışa benziyor (Gümüşçü, 2004, ss. 238-243). İstanbul, Malatya ya da Larende gibi bölgelerde açıkça gözlemlediğimiz olgu, Doğu Anadolu'dan başlayıp Orta Anadolu'yu kesen ve İzmir'e uzanan göç eksenindeki kentlerin ve hatta Osmanlı başkentinin hem göç alıyor hem de veriyor oluşuydu (Kaynakcı, 2007, ss. 87-95; Demir, 2015, s. 574). İşte tüm bu göç dinamikleri, 17. yüzyıl İzmir Ermenilerinin göç haritasını tanımlayan temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Harita 1. 17. Yüzyıl Sonunda İzmir'e En Çok Ermeni Göçü Veren Anadolu Yerleşimleri

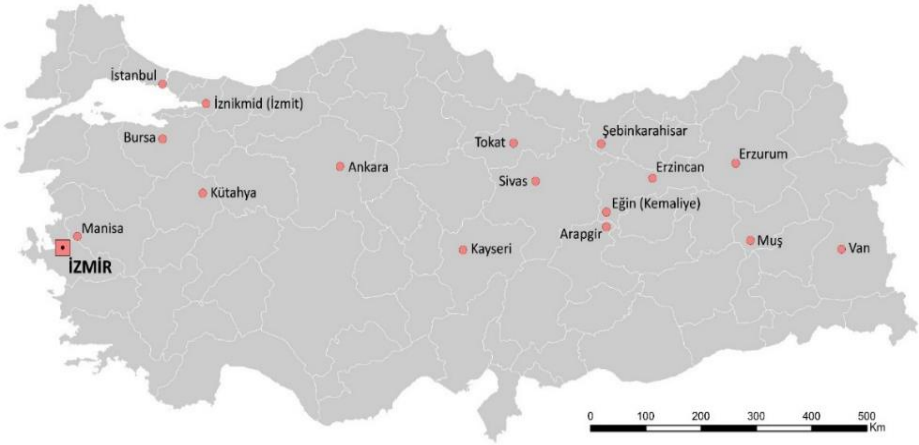
Acem Ermenilerini bir kenara bırakırsak İzmir'e göç eden Ermenilerin büyük çoğunluğu, Anadolu'dan gelmekteydi. 17. yüzyılın sonunda hazırlanan defterde Acemlerin dışında memleketleri saptanabilen 375 Ermeni mevcuttur. Ahıska, Erivan, Belgrad, Midilli, Edirne, Girit ve Kefe'den gelen 10 kişi dışındaki herkes, Anadolu'dan İzmir'e göçmüştü. Bu coğrafi dağılım, her şeyden önce Ermenilerin İzmir'e olan göç coğrafyasının Rumlardan keskin bir biçimde ayrıştığını gösterir. 17. yüzyılda İzmir'e iş aramaya gelen mevsimlik ya da kalıcı Rum işgücünün büyük çoğunluğu; Girit, Sisam, Sakız, Rodos, Nakşa ve Eğriboz gibi Ege adalarıyla Filibe, Selanik ve Delvine gibi Rumeli kentlerinden gelmekteydi. Anadolu'dan gelen Rumların sayısı, bunların yanında oldukça önemsizdi ve İzmir'e göç veren yerleşimler daha çok Manisa Alaşehir'in batısında bulunan kentler ve kasabalardı. Rum ve Ermeni göçerlerin arasındaki bu coğrafi ayrım, hiç kuşkusuz her iki cemaatin yayıldığı alanlar ve bunların İzmir'e yakınlığıyla ilgiliydi. Ancak yine de azımsanmayacak bir Rum nüfus barındıran Anadolu kentlerinin ve kasabalarının İzmir'e ciddi miktarda Ermeni nüfus ihraç ederken Rum göçünde daha cılız kalması, yukarıda tartışılan ilişki ağlarının gelişimiyle ilgiliydi. Aynı kentte ve kasabada yaşayan Anadolulu Ermeni ve Rumlar,

Müslüman nüfusu da harekete geçiren karışıklıklardan etkilenmişler ancak göç yolları, farklı istikametlere çıkmıştı.

Harita 1, 17. yüzyılda İzmir'e göçmüş olan Ermenilerin Anadolu'nun dört ana coğrafi bölümünde toplandığını açık biçimde göstermektedir. 91 kişiden oluşan ve kayıtlı Anadolulu göçmenlerin yaklaşık %25'ini oluşturan ilk havza, İzmir'le Kütahya-Afyon arasında kalan bölgeydi. Buradan gelenlerin tümü, 10 yerleşim yerinden; Menemen, Aydın, Balıkesir, Çanakkale, Afyon, Kütahya, İstanbul, Bursa, Manisa ve Yalova'dan gelmişlerdi ve sadece Manisa, İstanbul ve Bursa'dan gelenlerin sayısı 71'e ulaşmaktaydı. Bu üç kentle birlikte İzmir'deki Ermenilerin oldukça hareketli bir saha oluşturması, 19. yüzyılda da istikrarlı bir şekilde sürmüştür. İzmir nüfus defterlerinde kayıtlı Ermenilerin sıklıkla Asitaneye reft veya vilayetine reft gibi tabirlerle anılması, bu hareketliğin uzun süreli olduğunu doğrulamaktadır (NFS. D, 2939, ss. 31-46, 1 B 1247, 6 Aralık 1831). Mevsimlik işçi, gezici zanaatkâr veya girişimci olan ve her daim mevcut bir grup, bölgeye ilk sürekli göçlerden itibaren bu kentler arasında mekik dokumakta; çoğu zaman da bireysel hareketlilik veya ev göçleri yine bu bölge içerisinde olmaktaydı (Karazeybek, 2011, ss. 52-57; Uygun, 2015, s. 138).

İzmir'e Ermeni göçü veren ikinci saha ise doğu-batı ekseninde Sivrihisar'dan başlayıp Kayseri'ye kadar uzanan alanla, kuzey-güney ekseninde bir yandan Konya'yı öteki yandan Tokat ve Merzifon'u içine alan Orta Anadolu havzasıydı. Oldukça geniş bir alana yayılmış bu kentlerden ve kasabalardan kalkıp İzmir'de umudunu arayan Ermeniler, kentte memleketleri bilinen göçmen Ermenilerin neredeyse % 60'ını oluşturmaktaydı. Bu kentlerin İzmir'le 16. yüzyıldan itibaren gelişen iktisadi kanalları, buralardan göç yollarının her daim etkin kalmasında büyük rol oynamıştı. Bölgenin en batıdaki kenti olan Ankara'yla İzmir arasındaki ticari değiş tokuşların hacmi, 18. yüzyılda bile belirgin olmaya devam etti. Örneğin 18. yüzyılın ilk yarısında Ankaralı tüccarların iş yaptıkları yerler arasında İzmir, İstanbul'la birlikte keskin biçimde öne çıkmaktaydı (Kars, 2018, ss. 3-4). Yine Ankara merkezli sof ticaretinin çevresine doğru yayılmasıyla birlikte Sivrihisar da İzmir'in ekonomik ağlarının içinde kendine yer bulmuştu (Taş, 2009, ss. 258-265). Tokat'ın da tekstil üretim kapasitesiyle bu ağlara eklenmiş olduğu açıkça görülür. Örneğin 19. yüzyılın başları gibi geç bir tarihte bile Tokatlı simsarlar, İzmir'deki aracılarıyla tiftik ipliği ticaretinin içerisindeydiler (Asıl, 2006, ss. 38-40). Ancak 19. yüzyıla sarkan bu ticari etkileşimin çapı veya etkinliği, Kayseri'nin bu Orta Anadolu kentleri arasındaki İzmir için özel yerini tek başına açıklayamaz. 17. yüzyıl yava Ermenilerinden bu bölgeden gelen toplam 218 kişinin 156'sı Kayseri kökenliydi. Kentin İzmir için bu özel durumu ve Jennings'in de altını çizdiği nokta, 1550'lerden itibaren bölgenin doğudan aldığı büyük boyutlu Ermeni göçüydü. Her ne kadar Jennings kente gelenlerin yerlerini tam olarak tespit edemediğini belirtse de göçenlerin büyük bölümü, Sivas'tan Van'a kadar uzanan sahadan gelmekteydi. Öyle

anlaşılıyor ki Kayseri, batıya giden göç yolları üzerinde Ankara'yla beraber bir ara istasyon işlevi görmekteydi.

Harita 2. 19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'e En Çok Ermeni Göçü Veren Anadolu Yerleşimleri

Kayseri'nin bu göç hinterlandı, aynı zamanda İzmir'in 17. yüzyıldaki üçüncü Ermeni göç rezervini oluşturan sahayla aynı olmalıdır. İçerisindeki Şebinkarahisar, Van, Bitlis, Sivas, Erzurum, Arapgir ve Eğin İzmir'de kayıtlı yava Ermenilerinden 36'sının geldiği yerdi. Bu bölgenin İzmir göç halkasında yerini alması hiç de şaşırtıcı değildir. 16. yüzyıl sonu çalkantılı ortamıyla birlikte hareketlenen buradaki Ermeni grupları sadece Kayseri, Erzurum ve Sivas gibi yakın yerlere değil, Batı Anadolu'ya da göçmüştü. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl İstanbul'una yapılan göçleri ele alan çalışmaların hepsi, bu bölgenin başkente en çok işgücü veren yerlerden biri olduğunu göstermektedir (Clay, 1998, ss. 1-28; Başaran, 2014, s. 138; Verheij, 2017, ss. 18-30). İzmir'in de daha erken dönemlerde bu göç dalgasından nasibini aldığı görülüyor. Kentin aynı dönemde göç aldığı son havza ise en batısında İskenderun yakınlarındaki Payas en doğusunda da Adıyaman'ın olduğu bölgeydi. 16 kişiyle büyük çoğunluğunu Diyarbakırlıların oluşturduğu bu 20 kişilik grup içerisinde az sayıda Kilisli, Adıyamanlı ve Payaslı yer almaktaydı. İzmir'in güney göç sahasını oluşturan bu bölge, 17. ve 18. yüzyıl boyunca Anadolu'dan Arap kentlerine olan Ermeni göçlerinin tam ortasında yer almaktaydı (Canbakal, 2007, s. 37). Daha çok Halep'e yönlenen bu göçlerin en azından bir kısmının İzmir'e de aktığı anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde bu güney sahasında küçük değişikliklerin olduğu görülmektedir. 18. yüzyıl boyunca Güneydoğu Anadolu bölgesinden İzmir'e göç eden Ermenilerin sayısı azalmış, buranın yerini ise daha

önce Ermeni göçü alan Halep almıştı (NFS. D, 2939, s. 44, 1 B 1247, 6 Aralık 1831).

İzmir'in bu dört Ermeni göç havzasının en önemli özelliği, 17. yüzyılda belirginleşmiş olup 19. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan göç kalıplarının oluşmasını sağlamasıydı. Örneğin Harita II'de gösterilen yerler, İzmir'e 19. yüzyılın ilk yarısında en çok Ermeni göçü veren merkezlerdir. 1831 yılı sonunda hazırlanmışa benzeyen 2939 nolu nüfus defterinde han ve dükkânlarda kalanlarla perakende, hizmetkâr ve bekâr Ermenilerin İzmir'e geldikleri yerler incelendiğinde, bu yerlerin neredeyse 17. yüzyıldaki göç haritasıyla birebir uyuştuğu görülür. Özellikle Batı ve Orta Anadolu kentleriyle İzmir arasında devam eden ticari ilişkiler, 17. yüzyıldaki bu bölgelerin neredeyse hiç değişmeden 19. yüzyılda İzmir'in Ermeni göç havzaları olmalarını sağlamıştı.

Ancak bu şaşırtıcı devamlılığın tek motoru, ticari irtibatlar değildi. Daha 1600'lerden itibaren başlayarak 17. yüzyıl boyunca eski kuşak Anadolu Ermenilerinin kendi memleketlerinden göçecek olanları kente çektiği anlaşılıyor. Bu dönemdeki göçlerin çok belirli kentlerden ve kasabalardan olması, bu sürecin bir sonucuydu ve bir anlamda kendi memleketlilerini kente taşıyacak bağları erken tarihlerde oluşturmuşlardı. 17. yüzyıl sonundaki deftere İzmir'e göçmüş olarak kayıtlanan Anadolu Ermenilerinin artık 18. yüzyıla gelindiğinde hiç azımsanmayacak bir kısmının İzmirli olduğu göz önünde bulundurulursa bu bağların giderek kuvvetlendiğini düşünmememiz için bir sebep yoktur. Kente Anadolu'dan yeni gelenlere kafalarını sokacak bir han odası ya da dükkân bulan ve onların bir sonraki süreçte bir işe girmelerine vesile olan da bu bağlardı (Kokdaş ve Araz, 2018, ss. 49-59). Örneğin bir önceki nesilde göçle kente gelen Arapgirliler hem kentle bütünleşmeleri hem de göç ağlarını korumaları neticesinde, 19. yüzyıl nüfus defterlerinde birçok hanın odabaşısı olarak öne çıkmaktadırlar (NFS. D, 2939, ss. 34-36, 1 B 1247, 6 Aralık 1831). Arapgirlilerin bu süreçte öneminin artması 17. yüzyıl Ermeni göç havzalarından üçüncü bölgenin süreç içerisinde giderek coğrafi ve hacim olarak genişlemesiyle de ilişkiliydi.

Ermeni Göçmenlerin Sektörel Dağılımı

17. yüzyıl yava Ermenilerini kayıtlayan kâtipler, İzmir'e göçmüş ve iş kolu açıkça okunabilen 463 Ermeni'nin mesleklerini de deftere geçirmişlerdi. Her ne kadar kayıtlı tüm Ermeniler için meslek bilgisi verilmese de mevcut veri, bize İzmir'e olan göçlerin ekonomik tınısı hakkında çok detaylı bilgiler vermektedir. Bu verilere şöyle bir göz gezdiren araştırmacının dikkatini hemen iki unsur çekmektedir. Her şeyden önemlisi İzmir'e yönelik Ermeni göçü, yoğun bir biçimde kent sektörlerine yönelikti. Gelenlerin sadece 69'u rençber olarak tarif edilmişti ve her ne kadar bu terim Osmanlı terminolojisinde daha çok zirai amele veya tarımla uğraşanlara karşılık gelse de her durumda toprağa dayalı bir emeği

ifade etmeyebiliyordu (Telci, 2002, ss. 1334-1337). Çok daha geniş bir ifadeyle hemen her sektördeki vasıfsız işgücünü ya da ırgatlığı kapsayan bu ifade, kimi zaman satıcılar veya tüccarlar için bile kullanılmaktaydı. Kaldı ki burada kaydedilen Ermeni rençberlerini tarım işçisi olarak kabul etsek bile Ermenilerin kentin içindeki ve çevresindeki alanlarda bahçıvan veya çoban olarak çalışmadıklarını görüyoruz. 18. yüzyıl İstanbul'una göçleri inceleyen Faroqhi, bağ ve bahçe işlerinin yeni gelen göçmenlere önemli bir iş kapısı araladığını belirtmektedir (Faroqhi, 1998, ss. 174-176). Ancak İzmir'de bu işlerin Ermeni göçmenlerden ziyade neredeyse tamamen Rum göçmenlere ayrıldığı dikkat çeker. Aynı dönemde hazırlanan Rum defterinde rençberden ayrı olarak çok sayıda Rum'un bahçıvan veya çoban olarak kayıtlanmış olması, bunu açıkça göstermektedir. Cengiz Kırlı'nın erken 19. yüzyıl İstanbul'u için verdiği rakamlar da kentteki bağ ve bağçe işlerinin neredeyse Rumların tekelinde olduğunu göstermektedir (Kırlı, 2001, ss. 130-131). Etnik ve cemaatsel iş bölümünün bu açık örneğinin bir sonraki yüzyılda da artarak devam ettiği görülüyor. Nitekim sonraki dönemlerde Batı Anadolu kırsalındaki çiftliklerde çalıştırılan çoban gibi tarım işçilerinin de çoğu yine Rum'du ve bölgeye daha çok Mora, Rumeli ve adalardan gelmekteydi (Özgün, 2012, s. 323).

Tablo 1. 17. Yüzyıl Sonlarında İzmir'deki Ermeni Göçmenlerin Memleketleri ve Çalıştıkları Sektörler

		Göçmenlerin Geldikleri Yerler							
		Acem Diyarı	Batı Anadolu	Orta Anadolu	Doğu Anadolu	Güney Anadolu	Rumeli ve Adalar	Kafkasya-Kırım	Belirsiz
Sektörler	Hizmetçilik	1	2	21	7	1	0	1	7
	Rençberlik	3	9	34	9	3	0	0	11
	Kuyumculuk	66	11	1	0	0	0	0	0
	Ticaret	4	1	2	0	1	0	0	1
	İnşaat	1	8	104	4	0	0	0	4
	Tekstil	3	42	22	5	1	4	2	0
	Diğer	1	15	27	7	13	2	1	2
	Belirsiz	373	3	7	4	1	0	0	21

Ermeni göçmenlerin kentli iş kollarında toplanmasına paralel olarak ortaya çıkan diğer bir gelişme de Ermenilerin birkaç iş kolunda yoğunlaşmasıydı. Mesleklerini tespit edebildiğimiz kişiler arasından 40'ı hizmetçi, 69'u da rençber olarak kaydedilmişti ve bunlar kayıtlı Ermeni göçünün yaklaşık %25'ini oluşturan vasıfsız işgücüydü. Bu vasıfsız ve sermayesiz işgücünün tam karşısında kuyumcu olarak kaydedilen 78 kişi yer almaktaydı. 66'sını Acemlerin oluşturduğu bu grubun içinde 7 İstanbullu ve az sayıda da Manisa, Kayseri, Kütahya ve Aydınlı Ermeni vardı. Rençber ve hizmetkârın içerisinde Anadolu'nun neredeyse her köşesinden hatta Osmanlı başkentinden Ermeniler bile mevcutken kuyumculuk az sayıda İstanbullunun girebildiği Acem tekelindeki bir sektördü. Ermenilerin yoğunlaştığı üçüncü iş kolu ise bir tarafında terzilerin, kavukçuların ve

düğmecilerin öte tarafında pabuççu, çizmeci ve kaliçacı gibi zanaatkârların olduğu tekstil ve dokuma sektörüydü. 79 kişilik bu heterojen grup özellikle Batı ve Orta Anadolu kentlerinden gelenlerinden oluşmaktaydı. Ancak burada tıpkı hizmetkâr ve rençberlerde olduğu tek bir kentten gelenlerin sektörün bir dalını tekeline almadığı görülmektedir. Bunun iki istisnası, İzmir'e göçen kavukçu Ermenilerin neredeyse hepsinin Bursa'dan ve yine pabuççuların da çoğunlukla Konya'dan gelmesiydi.

17. yüzyıl sonunda İzmir'e göçmüş Ermenilerin istihdam edildiği en büyük alan ise tereddütsüz bir şekilde inşaat sektörüydü. Dülgerlerden yapıcılara, taşçılardan sıvacılara oldukça geniş bir alanda iş gören 121 kişi kayıtlanmıştı ve bu tüm Ermeni meslek sahipleri içerisinde % 25'ten fazla bir orana denk gelmekteydi. Bu kadar çok sayıda Ermeni'yi kente çeken şey, yava defterinin hazırlanmasından hemen önce şehri sarsan 1688 depremiydi (Atik, 2014, ss. 67-70). Şehrin yaşadığı en büyük felaketlerden biri olan deprem, şehrin tüm altyapısını alt üst edip neredeyse tüm binalara zarar vermişti. Kentteki yıkım o kadar büyüktü ki Fransız elçi daha tepedeki Buca'ya göçmüştü ve kentin kendileri için ticari öneminin farkında olan Hollandalı ve İngiliz tüccarlar şehrin imarına yardım etmeyi bile teklif etmişlerdi. Her ne kadar yıkım büyük olsa da kentte çok çabuk biçimde imar faaliyetinin başladığı anlaşılıyor. Nitekim 1691 yılına gelindiğinde kent, yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştı.

Tüm bu imar faaliyetinin kente kazanç umuduyla gelmek isteyen Ermenilere bulunmaz bir fırsat sunduğu açıktır. 16. yüzyıldan itibaren gerek merkezi idarenin yönlendirmesi gerekse de iş arayan vasıflı-vasıfsız işgücünün kendi hareketliliği neticesinde çok sayıda Ermeni taşçı, amele ya da dülger inşaat sektöründe sıklıkla istihdam edilmekteydi (Yağcı Güneş, 2014, ss. 103-108). Oya Şenyurt'un haklı biçimde dikkati çektiği üzere daha 16. yüzyıldan itibaren lonca dışı ama becerikli inşaat ustaları, seyyar hareket eden işgücü olarak ön plana çıkmaya başlamışlardı (Şenyurt, 2006, ss. 17-23). İzmir'e gelen Ermeni ustalar arasında da "hakir olarak adlandırılan işsiz fakat becerikli bir grup dülger ve taş ustası" da bulunmaktaydı. Ancak yine Şenyurt'a göre 18. yüzyılın başlarından itibaren inşaat sektöründeki asıl gelişme, daha çok vasıfsız lonca dışı kişilerin para kazanma umuduyla bu sektörde çalışmaya başlamasıydı (Şenyurt, 2009, ss. 105-106). İnşaat sektörüne işgücü olarak girmek, çoğu zaman sermaye gerektirmediği için giderek artan bir tempoyla inşaat esnafının işlerini yapmaya başlayan hali hazırda işsiz ve çoğu zaman da vasıfsız kişiler için oldukça kolay bir süreç olmalıydı. Muhtemelen İzmir'e göçmüş olan Ermeniler arasında da yine bu grup kendine yer bulmuştu. İncelenen defterde bu sektörde çalışanların %80'den fazlasının Kayseri'den göçmüş kimseler olduğu ve Kayseri'nin çok sayıda Ermeni göçü almış olduğu düşünüldüğünde, İzmir inşaatlarında çalışan Ermenilerin hiç de azımsanmayacak bir kısmının vasıfsız işçi olarak sektöre girdiği anlaşılmaktadır. Kuyumculuk, inşaat, tekstil ve hizmetçilikle ırgatlığın dışında kente gelen daha az sayıdaki

Ermeni de ekmekçi, eğerci, börekçi veya aşçı gibi esnaf işlerinden para kazanmaktaydı. 19. yüzyıl nüfus defterlerinde göçmen Ermenilerin manav, kahveci, berber ve sandalcı gibi işkollarında oldukça aktif oldukları görülür. Oysa şehrin hizmet sektörünü oluşturan ve bir kısmı küçük de olsa maddi bir sermaye gerektiren bu alanlarına daha erken dönemde henüz Ermeni göçmenler girememişlerdi. Hiç şüphesiz kente devam eden göçlerle ve gelenlerin giderek tutunmasıyla Ermenilerin bu sektörlerdeki görünürlükleri artacaktı.

Hem erken modern dönemde hem de modern dönemde hemşehri tabakaları, neredeyse işgücü pazarındaki herkes için önemliydi. Ancak geçimini sağlama umuduyla yeni bir kente gelen ve çoğunlukla kol gücünden başka tecrübe, ustalık ve paradan mahrum olan göçerler için vasıfsız iş kollarında ve daha az sermaye gerektiren alanlarda iş kurmak, büyümek ve korunmak çok daha fazla bir sosyal sermayeye ihtiyaç duymak demekti (Nacar, 2014, ss. 31-33; Kırlı, 2015, ss. 77-78). 19. yüzyıla dair elimizdeki bulgular, özellikle işgücü pazarında henüz yetkinliğe kavuşmamış kişiler için daha göçe karar verme aşamasında bile aynı yerden göçülecek yere daha önce gitmiş kimselerin aracılığı, yönlendirmesi ve aileleri göçe iknasının çok önemli olduğunu bizlere gösteriyor (Kokdaş ve Araz, 2018, ss. 56-59).

Bu noktada ayrıca Faroqhi'nin Anadolu şehirlerinin büyük çoğunluğu için çizdiği tarımsal kent kavramının sınırlarını unutmamak gerekiyor (Faroqhi, 1981, ss. 37-38). Her ne kadar demografik gelişim anlamında Anadolu kentleri, çalkantılı dönemler dışında erken modern dönemde önemli sıçramalar kaydetmiş olsalar da bu kentlerin birçoğu Halep, Bursa, İstanbul, İzmir veya Selanik gibi büyük yerleşimlerin sunduğu ve çoğu zaman siyasi ve ticari ağlarla örülü karmaşık işgücü yapısından dolayı da bazı iş kollarının gerektirdiği sermaye ve mesleki ehliyet geliştirici imkânlardan yoksundu. Bunun yanında her ne kadar elimizdeki defterde kâtipler, gelenlerin yerlerini kent ya da kasaba eksenli kaydediyor olsalar da bu kişilerin kırsaldan mı şehir çeperinden mi yoksa kent mahallelerinden mi geldiğini bilemiyoruz. Bir başka deyişle İzmir'e göç etmeye karar verenler, kendi memleketlerinde dahi kent mekanizmalarına bulaşmamış kişiler olabilirler. Tarımın şekillendirdiği Orta ve Doğu Anadolu kentlerinden İzmir gibi uzak diyara göçmek hele ki büyük kentlerin hizmet ya da imalat sektörlerine girmek, muazzam bir belirsizlik demekti. İşte böyle bir sosyolojik ortamda hemşehrilerin güvencesi, görece daha az vasıflı kimseler için paha biçilemezdi. Nitekim Orta Anadolu veya 17. yüzyıl sonuna ait göçlerin bir anatomisini sunan defterdeki veriler, her ne kadar aynı memleketten olanların yoğunlaştığı çok az sektörün varlığını vurgulasa da özellikle vasıflı ve vasıfsız işgücü hareketliğinde farklılaşan memleketlilik ya da hemşehrilik olgusunu dolaylı da olsa bizlere sunmaktadır. Örneğin incelediğimiz defterde memleketleri de kaydedilen 58 rençberden sadece 9'u İzmir'in birinci göç havzası olarak nitelenen, içerisinde Bursa, Manisa İstanbul gibi kentleri de barındıran Batı Anadolu'dan gelmekteydi.

Hâlbuki buralardan İzmir'e gelenler, tüm Anadolulu göçmenlerin neredeyse çeyreğini oluşturmaktaydı. Yine Anadolu içinden ve dışından memleketleri kayıtlanan 33 hizmetçinin sadece 2 tanesi bu bölgedendi. Ancak belirli bir sermaye ve ehliyet gerektiren tekstil sektörünün kollarındaki Anadolulu 70 göçmenin 42'si, Batı Anadolu havzasından gelmişti. İşinin ehli ustalardan ziyade daha çok vasıfsız işgücünün egemen olduğu inşaat sektöründe, Anadolulu 116 göçmenin sadece 8'i bu alandan gelmişti.

Gurbette yaşamak ve çalışmak için çoğu zaman emeğinden başka bir şeyi olmayan göçmenler için bir sosyal sermaye imkânı veren memleketlilik ya da hemşehrilik, paha biçilemez değerlerdi. Görece az sermaye ve ustalık gerektiren sektörlerde Orta ve Doğu Anadolu'dan gelen göçmenlerin çok fazla olmasıyla daha da işler hale gelen hemşehrilik bağlantılarının değeri, özellikle 18. yüzyıl boyunca İzmir Ermeni göç ağlarının bu iki alana daha da fazla kaymasıyla iyice yükselmiş olmalıydı. 19. yüzyıl kayıtlarında göçmen Acemlerin sayısının çok az miktarda belirtilmesi ve Acem nüfusun yerleşik Katolik Acemler olarak yine sınırlı sayıda kaydedilmesinden de anlaşıldığı üzere 17. yüzyılda kentte nüfuzlu Acemlerin desteğine sahip olan Ermeni göçmenler, bir sonraki yüzyılda bu destekten giderek mahrum kalacak ve muhtemelen hemşehrilik destekleri bu süreçte daha da güçlenecekti.

Sonuç

19. yüzyılın ilk döneminde, Osmanlı başkentine yönelik göçlerle kentteki işgücü profili arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeken çalışmalarında Cengiz Kırlı, etnik-dini grupların bazı meslek dallarında yoğunlaştığını söylerken aynı coğrafi bölgeden gelmenin işgücü hareketliliğine ve meslek edinimine yön verdiğini de belirtir (Kırlı, 2015, s. 74). Neredeyse bir buçuk asır öncesinde Ermeni göçerlerin vergi durumunu tespit etmeyi amaçlayan defterden yola çıkan bu çalışmanın verileri, Kırlı'nın bu gözlemini büyük ölçüde desteklemektedir. 17. yüzyılda İzmir'e göçen Ermenilerin büyük çoğunluğu, sınırları ile içerdiği göç ihraç merkezleri belli olan ve sayısı kısıtlı dört Anadolu havzasından gelmekteydiler. Bunun yanında dini-etnik aidiyet, 17. yüzyıl İzmir'ine yapılan göçleri ciddi manada etkilemişti. 17. yüzyıl sonunda hazırlanmış ve bu çalışmada kullanılan defterler, Rum ve Ermeni göçmenleri içerdiğinden Müslüman göçerlerin İzmir'e nerelerden geldiğini veya Ermeni göç ağlarına ne oranda dokunduğunu anlamlandıracak sistemli verilerden şu anda yoksunuz. Ancak şurası açıktır ki Anadolu'nun kentleri ve kasabaları, önemli miktarda Rum nüfusu barındırmasına karşın Anadolu'dan İzmir'e ulaşan Rum göç yolları hem çok sınırlıydı hem de Ermenilerinkinden önemli ölçüde ayrışmaktaydı. Bir başka deyişle en azından erken dönem İzmir'i için etnik-dini öğelerden etkilenmiş göç yolları, kuyumculuk ya da tarımsal iş kollarındaki dini ayrımlarla örtüşmekteydi.

Çalışmanın ortaya koyduğu veriler, 17. yüzyıl Osmanlı dünyasında çoğunlukla vurgulanan Celâlilerden ya da siyasi karışıklıklardan kaçıp kentlere sığınan yığınların oluşturduğu kitlesel göç resminin çok ötesinde sistemli bir hareketliliğin varlığına işaret etmektedir. Örneğin İstanbul'da bazı göçer grupların Yeniçerilerle kurdukları özel bağlantılara benzer bir yapı, Anadolu Ermenileriyle Acem tüccarları arasında da mevcuttu. Her iki grubun da Batı Anadolu'ya yönelişi, neredeyse aynı zamana denk gelmişti. Bu yüzden de Acem tüccarları ile diğer Ermeni girişimcilerin İzmir'de yükselmeleriyle birlikte Anadolu'ya yayılmaları, Anadolu Ermenilerinin göç haritasıyla neredeyse örtüşmekteydi. Acem tüccarları ve büyük ölçüde onlarla birlikte İzmir'e sürüklenen Acem Ermenileri, bu çalışmanın incelediği 17. yüzyıl İzmir'inde Anadolu Ermenileriyle birlikte çok katmanlı bir emek hareketliliğini oluşturmuşlardı. Bu çok katmanlılık, bir sonraki yüzyılda belki de sadece ekonomik dalgalanmalar neticesinde değil aynı zamanda Ermeni cemaati arasında giderek artan dini ayrışmaların da etkisiyle daha az görünür hale gelmişti. Ermeniler arasında Katolikliğin 18. yüzyılda hızla yayılması, 19. yüzyılda Acemlerin artık Katolik yerleşikler olarak sınıflandırılması, kente erişen göçmen Acemlerin sayısının giderek azalması ve göçen Anadolu Ermenilerinin Katoliklerle temasları arasındaki karmaşık bağ, bu eğilimle bir şekilde ilintili olmalıydı (Kelleci, 2019, ss. 226-229; Babalık Berber, 2015, s. 53). Çalışma, bu ilişkilerin hâkim olduğu hemşehrilik uzantılarının sınıfsal olmasa bile sermaye sahipliği, iş kolundaki ustalık ve hünerle yoğrulmuş ayrışmaları da içerdiğini vurgulamaktadır. Ermeni tüccarlar için böyle bir ayrım söz konusu değildi. Onlar, sahip oldukları girişimcilik ruhları ve yatıracak sermayeleriyle Anadolu'nun farklı merkezlerinden İzmir'e akmaktaydılar. Ancak diğer iş kollarında İzmir'e göçen; görece daha kalifiye, işinde ehliyet ve sermaye sahibi Ermeniler daha çok Batı Anadolu yerleşimlerinden İzmir'e gelirken Orta ve Doğu Anadolu göçmenleri, kentin daha vasıfsız işgücünü meydana getirmişti. 17. yüzyıl sonu gibi erken bir tarihte belirgin hale gelen bu ayrışmanın ileriki dönemlerde İzmir işgücü pazarındaki meslek edinme kalıplarıyla ilgili algıların şekillenmesinde rol oynadığına hiç şüphe yoktur. Yakın zamanda yapılan bir araştırma, Anadolu coğrafyasında özellikle doğu-batı eksenli bölgesel gelir farklılıklarının en azından 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar çok katı bir biçimde sürdüğünü göstermektedir (Aşık, Karakoç ve Pamuk, 2020, ss. 1-43). Görece küçük bir veri setine dayanan bu çalışma, sektörel ve coğrafi ayrışmaların çok daha erken tarihli, ufak çaplı etkileşimine işaret ederken bölgesel ayrışmaların içine gizlenmiş göç örüntülerinin 19. yüzyıl öncesi sosyo-iktisadi ve siyasi dinamiklerle ilişkisinin de araştırılmayı bekleyen bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Maliyeden Müdevver Defterler

MAD d. No: 1233

MAD d. No: 5484

MAD d. No: 15169

MAD d. No: 14888

Mevkufât Kalemi Defterleri

D.MKF d. No: 27823

Nüfus Defterleri

Nüfus d. No: 2939

Tapu Tahrir Defterleri

Tapu Tahrir d. No: 148

Tapu Tahrir d. No: 537

Cevdet Hariciye

C. HR, 24/1178, 10 B 1130, 9 Haziran 1718

Yayınlanmış Kaynaklar

Adıyeke Nükhet, A. (2017). 18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri. *Belleten, 81 (290),* 135-158.

Akdağ, M. (1964). Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 2*(2), 1-49.

Akyüz, J. (2003). *Ankara'nın Bütüncül Tarih Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi. Ankara.

Arıkan, Z. (2001). Eğin Kasabası'nın Tarihsel Gelişimi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 12,* 1-64.

Asıl, H. (2006). *18 Numaralı (H. 1229/M. 1813-1814) Tokat Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi. Kayseri.

Aslanian, S. (2007). The Circulation of Men and Credit: The Role of the Commenda and the Family Firm in Julfan Society. *Journal of the Economic and Social History of the Orient, 50*(2/3), 124-171.

Aşık, G., Karakoç, U. ve Pamuk, Ş. (2020). Regional Inequalities and the West-East Divide in Turkey since 1880. *Discussion Paper Series: Centre for Economic Policy Research, 15304*, 1-57.

Atik, T. (2014). *The Rise of Ottoman İzmir as a Commercial Center* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). ODTÜ. Ankara.

Babalık Berber, B. (2015). *Osmanlı Kuyumculuğunda Ermeniler ve Bir Ermeni Ailesi Örneği: Arslanyanlar* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi. Aydın.

Başaran, B. (2014). *Selim III, Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order*. Leiden: BRILL.

Bauden, F. (2003). *İzmir Gezisi: Antoine Galland'ın Bir Elyazması, 1678* (E. Üyepazarcı, Çev.). İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi.

Behar, C. (2014). *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Canbakal, H. (2007). *Society and Politics in an Ottoman Town: 'Ayntāb in the 17th Century*. Leiden: BRILL.

Clay, C. (1998). Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia. *Middle Eastern Studies, 34*(4), 1-32.

Cora Yaşar, T. (2015). Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği. *Praksis, 39*, 23-44.

Çızakça, M. (1980). Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650. *The Journal of Economic History, 40*(3), 533-550.

Danık, S. (2017). H.1102-1103 (M.1691-1692) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 23-54.

Darling, L. (1996). *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. Leiden: BRILL.

Demir, A. (2015). 15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 34*(58), 563-582.

Ergin, N. (2017). 1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak. S. Faroqhi, (Ed.), *Ekmek Aslanın Ağzında: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar* içinde (ss. 125-153). İstanbul.

Faroqhi, S. (1981). Urban Development in Ottoman Anatolia (16.-17. Centuries). *METU JFA, 7*(1), 35-51.

Faroqhi, S. (1987). Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600 - An Attempt at Interpretation. J. L. Grammont, B. Flemming, M. Gökberk ve İ. Ortaylı, (Ed.), *Türkische Miszellen*. *Robert Anhegger Festschrift* içinde (ss. 117-130). İstanbul.

Faroqhi, S. (1998). Migration into Eighteenth - Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadi Registers of Eyüp. *Turcica, 30*, 163-183.

Goffman, D. (1995). *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)* (A. Anadol ve N. Kalaycıoğlu, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gümüşçü, O. (2004). Internal Migrations in Sixteenth Century Anatolia. *Journal of Historical Geography, 30*, 231-248.

Günay, M. (2014). XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri. *Türk Tarih Kurumu Türk-Ermeni Külliyatı IV. Cilt: Birlikte Yaşama Kültürü* içinde (ss. 229-241). 10 Ekim 2020 tarihinde http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/tr/turk-ermeni-kulliyati/ adresinden erişildi.

Haghnazarian, A. (2007). The Architecture of New Julfa. S. Chaudhury ve K. Kévonian, (Ed.), *Armenians in Asian Trade in the Early Modern Era* içinde (ss. 83-88). Paris.

Herzig, E. (1992). The Volume of Iranian Raw Silk Exports in the Safavid Period. *Iranian Studies, 25*(1/2), 61-79.

Herzig, E. (2007). The Commercial Law of the New Julfa Armenians. S. Chaudhury ve K. Kévonian, (Ed.), *Armenians in Asian Trade in the Early Modern Era* içinde (ss. 63-81). Paris.

Ivanova, S. (2003). The Empire's "Own" Foreigners: Armenians and Acem Tüccar in Rumeli in the Seventeenh and Eighteenth Centuries. *Oriente Moderno, 83*(3), 681-703.

Ivanova, P. (2017). Armenians in Urban Order and Disorder of Seventeenth-Century Istanbul. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association, 4*(2), 239-260.

İnalcık, H. (1951). Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle. *Belleten, 15*(60), 629-684.

İnalcık, H. (1967). The Rebuilding of İstanbul by Sultan Mehmed the Conqueror. *Cultura Turcica, 4*(1-2), 5-15.

İnbaşı, M. (2014). Osmanlı Döneminde Kayseri'de Yaşayan Ermeniler (XVI. ve XVII. Yüzyıl). *Türk Tarih Kurumu Türk-Ermeni Külliyatı IV. Cilt: Birlikte Yaşama Kültürü* içinde (ss. 195-211). 10 Ekim 2020 tarihinde http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/tr/turk-ermeni-kulliyati/ adresinden erişildi.

Jennings, R. (1976). Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies, 7*(1), 21-57.

Kadı Hakkı, İ. (2008). Amsterdam'daki Bir Kilisenin Anadolu'ya Uzanan Hikayesi. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, 25*(1), 219-237.

Karazeybek, M. (2011). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Afyonkarahisar Şehri: Fiziki, Sosyal ve Ekonomik Yapı İncelemesi* (Basılmamış Doktora Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi. Afyon.

Kars, R. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ankaralı Tüccarların Faaliyetleri Kapsamında İç Ticarete Konu Olan Emtia (1700-1750). *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi, 6*, 1-12.

Kaynakcı, A. G. (2007). *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Larende* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Kelleci, A. (2019). Ankara-İstanbul Arasında Bir Katolik Aile: Aydınyanlar. *Ankara Araştırmaları Dergisi, 7*(1), 225-253.

Kılıç, O. (2007). XVI-XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk-Ermeni İlişkileri. M. Hülagü, G. Alan, S. Demirci ve Ş. Batmaz, (Ed.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt III* içinde (ss. 439-473). Kayseri.

Kırlı, C. (2001). A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul. *International Labor and Working-Class History, 60*, 125-140.

Kırlı, C. (2015). İstanbul'da Hemşehrilik Tabanlı Tabakalar/Yoğunlaşmalar. C. Yılmaz, (Ed.), *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde (ss. 72-79). İstanbul.

Koçak, Z. (2018). H. 1102 (M. 1690-1691) Tarihli Diyarbekir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *37*(63), 219-265.

Kokdaş, İ. ve Araz, Y. (2018). İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdâm Edilen Kuzeybatı Anadolulu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, *33*(1), 41-68.

Köse, E. (2019). Acem Ermeni Tüccarın Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetleri (18. Yüzyılın İlk Yarısında). M. Öztürk ve A. Değerli, (Ed.), *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri* içinde (ss. 43-61). İzmir.

Kuru, M. (2017). *Locating an Ottoman Port-City in the Early Modern Mediterranean: Izmir 1580-1780* (Basılmamış Doktora Tezi). University of Toronto, Toronto.

Landau, A. ve Van Lint Maarten, T. (2015). Armenian Merchant Patronage of New Julfa's Sacred Spaces. M. Gharipour, (Ed.), *Sacred Precincts The Religious Architecture of Non-Muslim Communities across the Islamic World* içinde (ss. 308-333). Leiden.

MacCabe Baghdiantz, I. (2005). Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto? The Urban Setting of New Julfa in the Safavid Capital of Isfahan (1605-1722). *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, *107-110*, 415-436.

Masters, B. (1987). Patterns of Migration to Ottoman Aleppo in the 17th and 18th Centuries. *International Journal of Turkish Studies*, *4*(1), 75-89.

Matthee, R. (1994). Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy. *Cahiers du Monde Russe*, *35*(4), 739-761.

Mauro, F. (1990). Merchant Communities, 1350-1750. J. Tracy, (Ed.), *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World 1350-1750*, içinde (ss. 255-286). Cambridge.

Mutaf, A. (2003). Balıkesir'de İskan Edilen Ermenilerin Yönetim Ve Müslüman Halkla İlişkileri. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *1*(1), 71-80.

Nacar, C. (2014). İstanbul Gurbetinde Yaşamak ve Çalışmak. *Toplumsal Tarih*, *245*, 30-34.

Özel, O. (2004). Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, *36*(2), 183-205.

Özgün, C. (2012). Batı Anadolu'da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *5*(22), 319-331.

Polat, Z. (2011). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Afyonkarahisar'da Ermeniler (1839-1923)* (Basılmamış Doktora Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi. Afyon.

Samıkıran, O. (2014). Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma (1674-1700). *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, *3*(2), 183-250.

Sariyannis, M. (2011). Notes on the Ottoman Poll-Tax Reforms of the Late Seventeenth Century: The Case of Crete. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, *54*(1), 39-61.

Semerdjian, E. (2019). Armenians in the Production of Urban Space in Early Modern Judayda, Aleppo. S. Winter ve M. Ade, (Ed.), *Aleppo and its Hinterland in the Ottoman Period* içinde (ss. 28-61). Leiden.

Shapiro, H. (2018). *The Great Armenian Flight: The Celali Revolts and the Rise of Western Armenian Society* (Basılmamış Doktora Tezi). Princeton University. New Jersey.

Shapiro, H. (2019). The Great Armenian Flight: Migration and Cultural Change in the Seventeenth-Century Ottoman Empire. *Journal of Early Modern History*, *23*(1), 67-89.

Sönmez, S. (2007). *Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Ankara.

Şenyurt, O. (2006). *Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu* (Basılmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul.

Şenyurt, O. (2009). Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Taşçı Örgütlenmesi. *METU JFA*, *26*(2), 103-122.

Taş, H. (2009). İzmir Ticaretini Besleyen Anadolu Şehirleri: Ankara Örneği. F. Yılmaz, N. Kesen ve H. Türker, (Ed.), *I. Uluslararası Akdeniz Ticareti ve Liman Kentleri Sempozyumu* içinde (ss. 258-266). İzmir.

Telci, C. (2002). Osmanlı İktisat Literatüründe Bulunan ve Günümüzde Hâlâ Yaşayan Bir Kavram: Rençber. H. Celal Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, (Ed.), *Türkler Cilt 10 Osmanlı* içinde (ss. 1334-1339). Ankara.

Temurçin, K. ve Babacan, H. (2006). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta Şehrinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Gayrimüslimler. *Erdem*, *45-46-47*, 155-182.

Uygun, S. (2015). 19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri. *History Studies*, *7*(4), 137-155.

Ülker, N. (1994). *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi: Ticaret Tarihi Araştırmaları*. İzmir: Akademi Kitabevi.

Ünal, N. (2015). *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik (Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Vergili, M. (2019). *Atik Şikâyet Defteri (7 Numaralı H.1081-1083/M.1671-1672) Transkripsiyon-Değerlendirme* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. İstanbul.

Verheij, J. (2017). 1890'larda Taşradan İstanbul'a Ermeni Göçü: Göçmen Profili. A. Şekeryan ve N. Taşçı, (Ed.), *Yok Edilen Medeniyet: Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Gayrimüslim Varlığı* içinde (ss. 18-30). İstanbul.

Yağcı Güneş, Z. (2014). Osmanlı Devleti'nde İnşaat Sektöründe Ermeniler. *Türk Tarih Kurumu Türk-Ermeni Külliyatı V. Cilt: Sosyo-Ekonomik Hayat* içinde (ss. 97-112). 10 Ekim 2020 tarihinde http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/tr/turk-ermeni-kulliyati/ adresinden erişildi.

Yarman, A. (2014). Eğin (Agn) Ermenileri–I. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, *37*(1), 261-292.

Yılmaz, S. (1992). İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticarî Etkinliği Üzerine Düşünceler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, *7*(1), 191-215.

Yi, E. (2004). *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*. Leiden: BRILL.